XX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРИМИ ЯКУНИДА ЎЗБЕКИСТОНДА “ТИКЛАНИШ ДАВРИ” ВА ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР

Якубов Ўткир Шермаматович
Термиз давлат педагогика институти доценти, география фанлари номзоди
utkir1969@list.ru
https://orcid.org/0009-0006-9367-8516
УДК:93/94;31/32

Резюьме. Ушбу мақолада XX асрнинг биринчи ярими якунида, “Тикланиш даври”да Ўзбекистонда иқтисодиётдаги, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, жумладан, қишлоқ хўжалигининг тикланиши, шунингдек, урушнинг оқибатлари ҳақида мулоҳазалар юритилган.
Калит сўзлар: “Тикланиш даври”, аскарлар, “власовчилар”, “дезиртир”, ногиронлар, очарчилик, эпидемиялар, “демографик портлаш”.
Резюме. В данной статье в конце первой половины 20 века, в «Период восстановления», рассматриваются изменения в экономике и общественной жизни Узбекистана, в том числе возрождение сельского хозяйства, а также последствия войны.
Ключевые слова: «Период восстановления», солдаты, «власовцы», «дезиртир», инвалиды, голод, эпидемии, «демографический взрыв».
Abstract. This article examines changes in the economy and social life of Uzbekistan, including the revival of agriculture, as well as the consequences of the war, at the end of the first half of the 20th century, during the "Recovery Period".
Key words: "Recovery Period", soldiers, "vlasovites", "deserter", invalids, famine, epidemics, "population explosion".

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION). Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги тикланиш даврида республикада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва айниқса пахта етиштиришда муҳим ўрин тутган Андижон, Наманган ва Фарғона областларида, шунингдек, Сурхондарё областида Суғориладиган деҳқончиликни янада кенгайтириш ва кўпгина ер майдонларини очишга аҳамият қаратилган. Бу областларда 1939-йилдан бошлаб катта ишлар амалга оширилган. Бироқ, харбий хизмат инсонлар хаётининг кутилмаган ўзгаришлар содир этиши мумкин бўлган мухим жихатига айланди, ахолининг кўплаб ёшларни ташкил қилган қатлами урушдан азият чеккан ва бу қатламдаги ахоли рухий зўриққан хамда жисмоний мажрух одамларга айланган. Шу сабабли уларнинг фуқаролик хаётига қўшилишини кийинлаштирган. Бошқа мамлакатларда бўлгани каби Ўзбекистонда хам давлат ва жамият томонидан ватанга қайтган аскарларни қўллаб-кувватлаш, уларга тиббий-психологик ёрдам кўрсатиш, иш билан таъминлаш, таълим олиш бўйича саъй-харакатлар амалга оширилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Мақолани тайёрлашда омилларни тахлил қилиш усули, (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, демографик ва этник омиллар) тарихий тамойил, тарихий қиёслаш ва умумлаштириш каби методлардан фойдаланилди.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Иккинчи жахон урушидан кейин жангчилар ва ярадорлар ватанга қайтиши Ўзбекистонда ва собиқ СССРнинг бошқа мамлакатларида кўплаб ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга сабаб бўлган. Аскарларнинг яралари ва рухий жарохатлари жисмоний терапия, реабилитация ва касбий тайёргарликни ўз ичига олган махсус реабилитация дастурларини талаб қилган. Ўзбекистонда

яраланган аскарлар ва уларнинг оила аъзоларига ёрдам кўрсатишда ҳукумат ташкилотлари ҳамкорликда иш олиб борган. Аскарларнинг қайтиши ва яраланган аскарларнинг жамиятга интеграциялашуви ижтимоий низолар ва муаммоларни ҳам келтириб чиқарган. Баъзи аскарлар ўзларининг уруш тажрибалари билан боғлиқ руҳий соғлиқ муаммоларини бошдан кечирган ва бу оилалар, дўстлар ва жамоалар билан тушунмовчилик ва низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган.

Қишлоқ аҳолисининг моддий фаровонлигини таъминлаш муаммоларини ҳал қилишда ўзбек қишлоғини ижтимоий ривожлантиришнинг чуқур зиддиятлари яққол намоён бўлади. Деҳқонлар асосан нон билан тирикчилик қилишарди. Уларнинг уй-жойлари жуда ночор аҳволда эди. Аҳолининг асосий қисмини ташкил этувчи қишлоқ меҳнаткашлари барқарор ижтимоий таъминотда четда қолган эди[1].1950-йилларнинг иккинчи яримида рўй берган айрим ижобий силжишларга қарамасдан, аграр секторни ислоҳ қилиш сиёсатининг таъсири остида қишлоқ меҳнаткашларининг моддий аҳволини тадқиқ этаётган бутун даврда жиддийлигича қолаверди.

1945 йилдан 1960 йилгача бўлган даврда дунёнинг бошқа кўплаб минтақаларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам ўлим даражаси юқори бўлган. Бироқ, бу даврда ўлим ҳақидаги аниқ маълумотлар чекланган ёки мавжуд бўлмаслиги мумкин. Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон Совет Иттифоқининг бошқа республикалари сингари урушдан кейинги қайта қуриш, саноатлаштириш ва иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ турли муаммоларга дуч келган. Бу омиллар мамлакатдаги ўлим даражасига ҳам таъсир қилиши табиий хол. Урушдан кейинги даврларда “Власовчилар” ва уруш вақтида “дезиртир” деб топилганлар Россия ҳудудидаги қамоқхоналарда ўта оғир шароитларда қамоқ муддатини ўтаган[2]. Уларнинг аксарияти “ўпка сили” касаллиги билан касалланиб, оламдан ўтган. Бундай хол бу даврдаги ўлим кўрсаткичларининг юқори бўлишини таъминлаган.

Уруш тугаганидан кейин пайдо бўлган иқтисодий тикланиш зарурати уруш йилларида собиқ “Иттифоқ”нинг бошқа минтақаларидан эвакуация қилинган минглаб оилаларни ватанига қайтариш жуда катта демографик миграцияни ва ундаги “тебраниш”ни ҳосил қилган. Бу холат, демография тадқиқотчилари кутганидек, аҳоли сонининг камайишига олиб келмади ва аксинча миграциядаги барқарорлашув, оилалардаги ижтимоий ўзгаришлар тикланиш ва тинчлик даврининг бошланганлиги болалар туғилиши даражасининг ошишига ёрдам берган.

Ўзбекистон, СССРнинг бошқа минтақалари сингари, вайрон бўлган инфратузилма ва саноатни тиклашга эътибор қарата бошлади. Бу иш ўринларининг кўпайиши, уй хўжаликлари даромадларининг кўпайиши ва яшаш шароитларининг яхшиланиши билан изоҳланади. Ўзбекистонда аҳоли 1940-йилда 6 300 000 киши[7] бўлганлигини эътиборга олганда 1945-йилда 5 197 000 кишини, 1950 йилда эса, 6 194 000[3] кишини ташкил қилган. Ўтган 10 йил давомида ҳам 1940 йилдаги кўрсаткич даражасига етмаган.

1950 йилларда Ўзбекистонда жамоалаштириш муайян қийинчиликлар билан кечди, бу қишлоқ хўжалигини умумжамоага бирлаштириш жараёнига тўсқинлик қилган. Шу сабабдан, 1950-йилларда Ўзбекистон қишлоқлари ҳаётига Совет Иттифоқи даврида олдинги ўн йилликларда бошланган жамоалаштириш жараёнлари таъсири давом этган[4]. Бу вақт Совет ҳокимиятининг колхоз ва совхозларни ташкил этиш бўйича астойдил ҳаракатлари билан ажралиб турган.

1945йилдан 1960 йилгача бўлган даврда Ўзбекистонда ўлим турли омиллар, жумладан касалликлар, ёмон яшаш шароитлари ва тиббий ёрдамдан фойдаланиш имконияти йўқлиги билан изоҳланади. Бу даврда сил, безгак,

дизентерия ва бошқалар каби юқумли касалликлар кенг тарқалган[5]. Самарали дори-дармонларнинг етишмаслиги ва тиббий ёрдамнинг етарли эмаслиги ушбу касалликлар сабабли ўлим кўрсаткичлари юқори бўлган.

Бу даврда таълим ҳамда кадрларни етиштириш тизимида ҳам катта ўзгаришлар рўй берган. Турли соҳалар мутахассисларини тайёрлаш учун янги таълим муассасалари очилиб, ихтисосликлар ўқув дастурлари ишлаб чиқилиб замонавий фан соҳалари бўйича машғулотлар олиб борилган, 1940 йилда техникум ва бошқа ўрта махсус таълим муассасаларида 25,1 минг киши ўқиган бўлса, 1950 йилга келиб 40,4 минг киши таълим олган[7]. Олий ўқув муассасаларида эса, 1940 йилда 19,1минг киши таълим олган бўлса, 1950-йилда 42,2 минг киши таълим олган[7]. Аммо ўша давр талаби учун бу етарли бўлмаган, қишлоқ жойларда ҳали ҳам малакали кадрлар етишмаган[6]. Бу муаммони ҳал қилиш учун Ўзбекистон ва СССР ҳукуматлари томонидан қишлоқ хўжалиги учун мутахассисларни етиштириш бўйича махсус режалар, жумладан, таълим муассасалари, малака ошириш курслари ва бошқа тадбирлар амалга оширилган[6]. Шунга қарамай, бу муаммо долзарблигича қолган ва уни ҳал қилиш учун жиддий харакатларни талаб қилган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Ўзбекистон хам бошқа давлатлар қатори урушдан катта зарар кўрган хўжалик ва хўжалик фаолиятини тиклай бошлади. Шу билан бирга, иккинчи жахон урушидан кейин Ўзбекистонда иқтисодий фаолиятнинг тикланиши бир қатор мухим жихатларни ўз ичига олди:

Биринчидан, қишлоқ хўжалигини қайта тиклашда бу жихатлар намоён бўлади. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги маданияти собиқ “иттифоқ”нинг бошқа минтақаларига нисбатан ривожланган давлат бўлиб, урушдан кейин кўплаб қишлоқ хўжалиги ерлари ва инфратузилмалари вайрон бўлганлиги кузатилади, бу уруш даврида қишлоқ хўжалигига нисбатан саноат ишлаб чиқаришини ривожлантириш зарурияти юқори бўлганлиги билан изохланади.

Иккинчи жахон урушидан кейин СССРнинг бошқа мамлакатлари каби Ўзбекистонда хам ахоли сони сезиларли даражада ўсган. Бу даврда мамлакат саноатни тиклаш ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш билан боғлиқ иқтисодий юксалишларни бошдан кечирган. СССРнинг бошқа минтақалардан Ўзбекистонга ахолининг сезиларли даражада кўчиши хам ахоли сонининг ўсишига хизмат қилган.

Урушдан кейин тикланиш ва яшаш шароитларининг яхшиланиши ЎзССРда туғилишнинг кўпайишига ёрдам берган. Уй-жой ва рўзғор эҳтиёжи учун зарур оилавий товарларига талаб ошган, бу эса ўз навбатида оилаларнинг кенгайишини ва болалар сонининг кўпайишини рағбатлантирган.

Колхоз ва совхозларнинг далаларини сув билан таъминлаш яхшиланган. 1951-1955-йилларга мўлжалланган бешинчи беш йиллик планда социалистик қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш, экинлар хосилини ошириш, ирригация-мелиорация ишларини янада кенгайтириш, суғориш системаларини яхшилаш кўзда тутилган[8].

Умуман олганда, Иккинчи жахон урушидан кейин Ўзбекистонда туғилишнинг ўсиши сезиларли бўлган ва умумий совет “демографик портлаш”ини акс эттирган. Туғилиш даражаси ошган бўлса-да, ўлим ва миграция табиий ўсишга таъсир кўрсатган, уруш оқибатлари ва тиббий ёрдамнинг етарли эмаслиги сабабли ўлим даражаси сезиларли даражада юқори бўлган. Бундан ташқари, ушбу даврда мамлакат ичида миграция, айниқса қишлоқ ахолиси хизмат кўрсатиш сохалари ривожланган, яшаш шароитлари анчагина яхшиланган шахарларга кўчиб ўтиши холлари кўпайган ва бу демографик жараёнларда ўзгаришларни амалга оширган.

Иккинчи жахон урушидан сўнг Ўзбекистонда хам собиқ “Иттифоқ”нинг

бошқа республикаларидаги сингари ўлим сезиларли даражада ошганлиги кузатилади. Бунинг сабаблари саломатликни таъминловчи хизмат кўрсатиш тизими инфратузилмаси (аҳолини эмлаш, эпидемиологик назорат)нинг бузилиши, очарчилик ёки тўйиб овқат емаслик, эпидемиялар ва урушдан кейинги бошқа оқибатлари билан изоҳланади.

Урушдан кейин кўплаб Ўзбекистон фуқаролари иқтисодий тикланиш, иш топиш, турмушини яхшилаш каби турли сабабларга кўра, уйларини ташлаб кетишга мажбур бўлган. Чунки, одамлар давлат томонидан янги ишлаб чиқариш муносабатларининг ўрнатилиши, колхоз ва совхозлар ерларининг кенгайтирилиши натижасида урушгача ёки уруш давридаги анъанавий даромад манбаларидан айрилган.

1945 йилдан 1960 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон аҳолиси ҳам сезиларли ўзгаришларга учради. Ўша пайтда саноатлаштириш ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш билан боғлиқ аҳолининг фаол ривожланиши кузатилди. Асосланган манбаларга мувофиқ, 1945 йилда Ўзбекистон аҳолиси қарийб 5,2 миллион кишини ташкил этган, 1950 йилларда 6,2 миллион ва 1960 йилга келиб бу рақам тахминан 8,4 миллион кишига этган[3]. Аҳолининг ўсиши бир неча омиллар билан изоҳланади. Биринчидан, бу даврда Совет Иттифоқининг бошқа минтақаларидан одамларни жалб қилиш учун шароит яратган янги турар-жой бинолари ва ижтимоий инфратузилма фаол ривожлантирилган. Иккинчидан, саноатлаштириш ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш янги иш ўринлари ва бандлик имкониятларини яратган, бу ҳам аҳолининг Ўзбекистонга кўчишига ёрдам берган. Шундай қилиб, 1945 йилдан 1960 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон аҳолиси сезиларли даражада ошган, бу даврдаги демографик ўсиш Ўзбекистондаги ижтимоий, иқтисодий омилар таъсиридаги миграция жараёнлари билан алоқадор эканлиги кузатилади.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Урушдан кейинги даврда Совет ҳукумати қишлоқ хўжалигини саноатлаштириш ва коллективлаштириш бўйича кенг кўламли дастурларни амалга оширган, бу Ўзбекистондаги оилалар ва аҳоли даромадларига таъсир кўрсатган эди. Бундай ўзгаришлар оилаларининг ўртача даромадлари, уй-рўзғор буюмлари таъминоти ва коммунал хизматларнинг мавжудлиги ва тизимлашуви оилалар хаётида ижобий ўзгаришларни содир этган. Иккинчи жахон урушидан кейин Совет хукумати ахолининг турмуш шароитини яхшилашга қаратилган турли ижтимоий дастурларни, жумладан, уй-жой, таълим ва соғломлаштиришни таъминлашга қаратилганлиги ахоли турмуш даражасига ижобий таъсир кўрсатган.

Ҳар қалай янги тизимнинг жорий қилиниши, қишлоқ хўжалигининг хам ривожланиши учун янги туртки бўлган. Коллективлаштириш ер участкаларини колхоз ва совхозларга бирлаштиришга имкон берган, бу эса ерга ишлов берувчи техникаларнинг ортиши хисобига ердан янада самарали фойдаланиш ва хосилдорликни ошириш имкониятларини яратган. Бу даврда пахтачилик фаол ривожланган, дон, сабзавот ва мевалар етиштириш кўлами тизимли оширилган.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Турсунов С.Н. 1946-1965-йилларда Ўзбекистон иқтисодиётида аграр соҳанинг ривожланиши. Тарих фан. докт. дисс. – Тошкент, 1995. – 265 б.
2. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930 – 1960 : Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. — М., 2005. – С. 34.
3. Ата-Мирзаев О.Б. Народанаселение Узбекистана: история и современност Ташкент: Ижтимоий фикр, 2009. С.-191.

4. Селунская В. М., Борьба КПСС за социалистические преобразования сельского хозяйства, М., 1961. С – 26.
5. Аксютин Ю.В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. - М.: РОССПЭН, 2010. – С. 158.
6. Мацкевич В. В. Социалистическое переустройство сельского хозяйства, М., 1967. С. – 19.
7. Народное хозяйство СССР. Статистический сборник// Гос.Стат. Издателство Москва. 1956. С. 18.Қизил Ўзбекистон газетаси 1952 йил 25 ноябр.
8. Қизил Ўзбекистон газетаси 1952 йил 25 ноябр.